

СЕМАНТИКА НАЗВ НЕБЕСНИХ СВІТИЛ У СЕРЕДНЬОПОЛІСЬКИХ ГОВІРКАХ

У статті представлено лексикографічний аналіз номінації небесних світил: Місяця, Сонця та зірок у їх середньополіських варіантах, висвітлено погляди дослідників та дані лексикографічних джерел, які стосуються зазначеної проблематики. Актуальність дослідження зумовлена тим, що лексико-семантичне поле «Назви небесних світил» у середньополіських говірках ще не була належно висвітлена науковцями. У статті здійснено порівняння функціонування лексем на позначення назв небесних світил у словниках та сучасних віруваннях поліщуків, досліджено склад, семантичну структуру лексем, що належать до лексико-семантичного поля «Назви світила».

Для виконання поставлених завдань застосовано метод польового збору матеріалу, описовий метод, у межах якого використано прийом лексико-семантичного аналізу досліджуваних лексем, прийоми статистичного й лінгвогеографічного методів, які дали підстави встановити кількісне співвідношення й територіальне поширення аналізованих назв.

Поліські назви Місяця, Сонця та зірок як небесних світил представлені парадигмою фонетичних та лексичних варіантів, що свідчить про їх давність (належать до індоєвропейського шару лексики). Деяко більшу варіативність, представлену, крім фонетичних, словотвірними варіантами, виявляють середньополіські назви фаз Місяця порівняно з назвами інших світил (Сонце, зірка). У ласкавих нестливих звертаннях до небесних світил, більшість яких стосується Місяця, відбивається повага до цих персоніфікованих об'єктів, що відображають залишки давнього культу небесних світил. Представлені варіанти середньополіських назв небесних світил засвідчують збереження давніх вірувань поліщуків про небесні світила.

Ключові слова: лексико-семантичне поле, небесні світила, Місяць, фази Місяця, Сонце, зорі, середньополіські говірки, поліські вірування.

Постановка проблеми. У сучасному українському мовознавстві не втрачає актуальності дослідження номінації традиційної матеріальної та духовної культури українців. Це зумовлено малим обсягом діалектної лексики, яка репрезентує зазначені царини, у Словнику української мови зокрема.

Здавна небесні світила привертали увагу людини, оскільки вона відчувала себе залежною від впливу небесних світил. Народні знання про небесні світила належать до

маловивченої сфери традиційної культури українців, хоча, на думку Н. Федорович, саме цій сфері притаманне гармонійне поєднання духовного та матеріального [15, 89]

Формулювання мети та завдань статті. Мета нашої розвідки – проаналізувати номінацію небесних світил: Місяця, Сонця, зірок – у їх середньополіських варіантах, здійснити лексико-семантичний аналіз назв тематичної групи лексики (ТГЛ) «Небесні світила» в межах українських середньополіських говірок. Поставлена мета передбачає розв'язання таких завдань: на підставі даних польових досліджень порівняти функціонування лексем на позначення назв небесних світил у лексикографічних джерелах та сучасних віруваннях поліщуків, дослідити склад, семантичну структуру лексем, що належать до лексико-семантичного поля (ЛСП) «Назви світила», з'ясувати етимологію назв небесних світил тощо. Предметом цього дослідження є структурно-семантичний аналіз особливостей одного сегмента ТГЛ «Небесні світила» – назв світил у середньополіських говірках.

Обґрунтування актуальності теми та методів дослідження. Актуальність дослідження зумовлена тим, що лексико-семантичне поле «Назви небесних світил» у середньополіських говірках не було належно висвітлено науковцями. Основними методами дослідження було обрано метод польового збору матеріалу за допомогою анкетування; описовий метод (для класифікації досліджуваного матеріалу середньополіських вірувань про небесні світила на ЛСГ та його інтерпретації за мотиваційними зв'язками). У межах описового методу використано прийом лексико-семантичного аналізу досліджуваних лексем. Також застосовано прийоми статистичного й лінгвогеографічного методів, які дали змогу встановити кількісне співвідношення й територіальне поширення аналізованих назв.

Аналіз останніх досліджень. Загалом науковці-лінгвісти приділяли увагу опису небесних світил. Зокрема, походження астрономічних назв стало предметом розвідки Ю. Карпенка, семантико-стилістичну характеристику лексем на позначення небесного простору (сонце, місяць, зорі) в сучасному поетичному дискурсі досліджували Л. Прокопович, М. Луца; українська народна астрономія – Н. Федорович [7, 9, 15]. Небесні світила ставали об'єктом лексикографічних розвідок В. Жайворонка, В. Кононенка, представників Московської етнолінгвістичної школи, Люблінської етнолінгвістичної школи та ін. [6, 254-255, 368-370, 564-566; 8, 80-89; 10, 290-294; 11, 143-150; 12, 101-106; 17, 119-121, 158-161, 203-206].

Виклад основного матеріалу з повним обґрунтуванням авторських положень. Джерелами дослідження слугували польові записи середньополіських вірувань про небесні світила, зібрані в п'ятдесяти п'яти населених пунктах Житомирської, Київської та Рівненської областей у 2010–2012 роках. У тематичній групі лексики «Небесні світила» виокремлюємо такі тематичні поля: *Місяць, Сонце, Зорі*. Водночас в уявленнях про небесні світила виокремлено такі лексико-семантичні поля (ЛСП): назви світила, назви обрядових осіб та міфічних персонажів, назви обрядових предметів, пов'язаних із небесним світилом, назви ознак, назви дій, пов'язаних із цими об'єктами, назви стану атмосфери тощо. Номінація нічного небесного світила *Місяця* має розгалужену систему СМГ (семантичні мікрогрупи): загальна назва світила, номінація I, II, III, IV фаз, номінація частин місяця, номінації періодів (стадій), що проходить Місяць.

Зупинимося докладніше на СМГ Місяця. Номінації небесного тіла – супутника Землі – репрезентовано фонетичними вірантами: *м'єс'еу* (н.п. Вст, Гш, Крс-Стр, Блк-Клш, Рсн, Мжр, Вшв, РдУ, Мшв, Япл, Брв-Дрзд) – 51 %, *м'єс'ау* (Ігн, Рдв, Бвс-ЧВ, Срл, РБ, Кхр, Мрн, Яцк, Брст, Чдл) – 22%, *м'іс'ау* (н.п. Срл, РБ, Дбв, Обл, Мйс, Рдн, Срн-РжВ, Дтк) – 18 %, *м'ієс'ау* (Прж, Лзн, Слц, Хрс, Млн, Срн, Лпк) – 13 %, *м'іс'ау'* (Жрб, Стр, Чпв, Бвс, Мдв, Мкл, Птв, Рдн) – 14 %. Спорадично на території середньополіського ареалу зафіксовано лексичні варіанти цієї номінації: *св'ітіло* (Рсн, Мжр, Дбв, РдУ); звертання до місяця в замовляннях: *м'єс'ауу крál'у* (Пш); *м'єс'ауе Аврámе* (Тх). Для номінації за формою нічного світила поліщуки використовують іменники – деривати з коренем *-сєрп-*: *сєрп* (Уст); *с'єрп'ічок* (Срк); *сєрп'ічок* (Дрзд); *сєрпóчок* (Прж); *с'єрп'ік* (Чбн); *сєрп'ік* (Ігн, Прг, Лтк, Хрс, Крч); *сєрпик* (Лзн-Слц); *сєрпáнок* (Уст); інші лексичні номени на позначення форми світила: *полов'іна* (Срк, Прг, Слц,

Яцк, Лпк); *половіна* (Стр); іменники пестливого забарвлення *половінка* (Блк, Бвс, Рсн, Птв); *полов'їнка* (Рдв, Мдв, Обл, Срн); *полов'їночка* (Вшв); *рождок* (Вст, Мдв), *кружечок* (Япл).

Українська лексема *місяць* (ст.-слов. *мѣсяць*, болг. *месец*, чеськ. *měsíc*, польск. *miesiąc*) походить від **mēs* (др.-інд. *mās*), що означає 'місяць, луна' [3, 304; 13, 608]. Як зазначає Ю. Карпенко, слов'янська назва *Місяць* мала коротшу назву **mes* зі значенням 'місяць', ускладнилася суфіксами *-en-* (сучасне *-я-*) і далі зменшувальним *-ко-*, що закономірно перейшов у *-ць-*, стало укр. *місяць*. Наявність у лексемі зменшувального суфікса дало змогу авторові припустити, що ця форма номінації мала на меті задобрити, улестити світило [7, 88-89]. У сучасній українській мові лексема *місяць* поширена з такими значеннями: 1) 'найближче до Землі небесне світило, супутник Землі, що світить відбитим сонячним світлом'; 2) 'супутник будь-якої планети'; 3) 'проміжки часу (від 28 до 31 доби), на які поділяють рік у сучасному календарі, не узгоджені з фазами цього небесного тіла' [1, 680]. В етнолінгвістичному словнику «Славянские древности» зауважено, що слов'янська назва лексеми *місяць* (рос. назва *луна*) відображає властивість Місяця 'періодично зменшуватися, наростати' та пов'язана з компаративом *менший, меньше*; за іншими версіями – з дієсловами 'міряти, виміряти час' або 'змінюватися' [11, 143; 16, 5]. Семантика ритуальної лексеми *Місяць* у поліських віруваннях дещо відрізняється від наведених вище значень: 1) 'небесне нічне світило, що протиставляється денному світилу Сонцю та асоціюється з потойбічним світом'; 2) 'небесний об'єкт, за яким визначали сприятливий час для сільськогосподарських робіт'; 3) 'персоніфікований об'єкт, до якого звертаються в замовляннях'; 4) 'визначальник погоди на короткочасний та тривалий періоди'.

Перша фаза Місяця представлена в середньополіських говірках номінативними одиницями, утвореними від кореня *-молод-* (*-молод'-*, *-малад-*): *молодік* (Гш-Ігн, Стр-Кшн, Рдв, Лтк-Мдв, Рсн-Слц, Хрс-мрн, Яцк, Япл-Брв) – 67 %, *молод'їк* (н.п. Вст, Крс, Птп-Чрв, Прг, Уст, Бвс, Мкл, Мшв, Брст, Глн, Дрзд) – 27 %, *молодичок* (Мдв, Рдн, Лпк) – 7 %, *молод'їчок* (Дрзд) – 1,8 %; *маладік* (Дтк) – 1,8 %, *молодїї* (Пщ, Тх, Мїс, Япл) – 7%. Поодинокі зафіксована номінація прикметникового походження з коренем *-нов-*: *новїї* (Ігн; Чпв, Крч) та словосполучення *п'єрша чверт'* (Рдв, Клш, Птв); *п'єрва чверт'* (Кхр), яке вказує на початковість фази місячного циклу, у звертаннях зафіксовано демінутивні назви: *молодїчен'ку красній панїчен'ку* (Блк); *молодїчен'ку, червонїї панїчен'ку* (Рдв); *м'їс'ац'у кн'аз'у, господн'є св'їтіло* (РДУ); *молод'їк молодн'їчок, божїї помочн'їчок* (Дрзд).

У тлумачному словнику подано дві самостійних лексеми *молодик*, одна з них у значенні 'народна назва однієї з фаз Місяця, коли його освітлена частина має вигляд вузького серпа' [1, 685]. *Молодик* (похідне від *молодий*) – 'молодий місяць, юнак, холостяк, наречений'. У поліських віруваннях *Місяць*, особливо *молодик*, у сні тлумачиться як *наречений*. Старослов'янська лексема *младъ*; прасл. **moldь* 'молодий' споріднене з прус. *maldai* (наз. в. мн.) 'юнак', *maldian* (зн. в. од.) 'лоша', *maldunin* (зн. в. од.) 'молодість'; далі загальноприйняте зіставлення з др.-інд. *mṛdúḥ* 'мякий, ніжний' очевидно в семантичному відношенні неточне, скоріше йдеться про ускладнений давнім інфіксом *-l-* варіант первісного кореня **med-/met-* у значенні 'кидати, метати', вживаний спочатку для позначення 'молоді тварини' [3, 502; 13, 643-644]. Саме в таких значеннях 'молодий місяць', 'юнак', 'наречений' функціонує лексема *молодик* у віруваннях поліщуків. Етимологія лексеми *новий* – 'новий місяць', 'молодик', 'новачок', 'який недавно виник, з'явився' [4, 108-109]. В обряді вживається в такому самому значенні. Ці лексеми є загальноновживаними, семантичне поле яких включає й обрядове значення.

Номінація другої фази, тобто половини Місяця, у середньополіських говірках представлена субстантивованими іменниковими та прикметниковими дериватами з коренем *-поўн-* (*-поўн'-*), утвореними префіксальним способом: *пудп'оўна* (н.п. Гш, Ігн, Пщ, Срк-Чрв, Прж, Чпв, Кшн, Рдв, Срл, Лзн-Слц, Мжр, Вшв, Срн, Кхр, Мрн, Мшв, Лпк, Чдл); *пудп'оўн'а* (Жрб, Птп, Стр, Прг, Уст, Бвс-Мдв, Рсн, Хрс, Дбв, Обл, Млн, РДУ, Крч, Яцк, Япл); *п'їдп'оўн'а* (Вст, Жрб, РжВ, Брст); *пудп'оўнїї* (Вст, Мїс, Дрзд); *п'їдп'оўнїї* (Тх); *пудп'оўн'є* (Бвс, Мшв); безафіксними іменниками *перекр'ої* (Крс, Срк, Тх, Блк), *перекр'оїа* (Рдв). Варто зазначити, що подані номінації функціонують в усіх парадигмах роду: жіночому, чоловічому, середньому.

Поодинокі зафіксовано словосполучення, яке вказує на черговий період місяця: *друга чверт*' (Кшн, Птв, Кхр), *серéдн'ї м'іс'ац* (Стр).

У сучасній українській мові лексема *підповня* поширена в єдиному значенні: 'друга фаза, друга чверть у положенні Місяця при спостереженні з Землі' [1, 962]; а в поліських віруваннях лексема *підповня* функціонує у двох значеннях: 'друга фаза Місяця в неповному виді', 'третя фаза Місяця у повному виді'. Отже, в обряді лексема *підповня* набуває ще й нової семантики. Лексема *перекрій* має три основних значення: 'місце, де один кінець, край чогонбудь покриває інший', 'переріз, перетин', 'місяць у другій чверті' [1, 914]; етимологічний словник подає семантику лексеми *перекрій* у тому самому значенні, похідне утворення від *перекроїти* 'перерізати навпіл' [3, 343]. Щодо поліських уявлень, то семантика *перекрої* близька до третього значення тлумачного, етимологічного словників, тому це 'Місяць у неповному (половина від кола) виді, у якому перебуває 2 рази за цикл: другій чверті та після третьої чверті'.

Третя фаза (круглий місяць) має такі назви, утворені від кореня *-поўн-* (*поўн'*), виражені прикметниками та субстантивованими іменниками: *поўний* (Вст, Крс, Пщ, Тх, Чбн, Прж, Прг-Уст, Клш-Мкл, Срл, Слц, Хрс, Дбв, Срн, Крч, Кхр, Дтк-Брст, Глн-Дрзд) – 47 %, *поўн'а* (Жрб, Птп, Бвс, Мдв, Млн, Рдн, РжВ, Брст, Япл) – 16 %; *поўна* (Ігн, Срк, Чрв) – 5 %; *пóв'ен* (Гш) – 1,8 %; узгодженими прикметниковими словосполученнями: *поўна кварта* (Хрс) – 1,8 %, прикметником від кореня *-круг-*: *круглий* (Вст, Стр, ЧВ, Мдв, Лзн, Брв) – 9 %; складним іменником *полнолу́н'а* (Мкл) – 1,8 %.

За тлумачним словником, серед декількох значень є семантика слова *повня* – 'одна з фаз Місяця, коли він обернений до Землі своїм освітленим боком і має вигляд повного круга; повний місяць' [1, 1000]. Саме з таким значенням функціонує *повня* і в поліських віруваннях. Позабрядова семантика лексеми 'надмір (почуття)', 'повний достаток'. Лексема *повня* походить від *повний*, *повен* – 'заповнений ущерт, дуже повний', *повня* – 'повний місяць', 'надмір (почуття)', 'вагітна жінка', 'цілком, повністю, доволі' [4, 469; 14, 312]. Ст.-сл. *пльнь* споріднене з лит. *pilnas* 'повний', литов. *pilti* 'лити, сипати, бити, катати', лат. *plēnus* 'повний, наповнений, надутий' є розширенням кореня **pel-* (**pl-*) 'наповняти, набивати, заповнювати простір' [4, 470].

Семантика деривата *круглий* вказує на форму місяця, етимологія прикметника *круглий* – церк.-сл. *кръглиъ*, болг. *кръгълъ*, чеськ. *okrouhlý*, польс. *okrągły* утворений від іменника *круг* – 'коло; круглий предмет'; ст.-сл. *кръгъ*, рос., блр. *круг*, болг. *кръг*, сербохорв. *крѹгъ* словен. *krôg*, чеськ., словц. *kruh*, польс. *krąg*, споріднені до давньоісл. *hringr*, англос. *hring* 'перстень, обруч, круг', похідні від кореня *-(s)ker-* 'крутити, вигинати' [3, 106-107; 14, 385]. ЕСУМ подає понад 80 слів, похідних від *круг*, серед них є деривати, що стосуються номена *місяць*: *перекруг* – 'перекрій, розріз'; 'місяць у другій чверті', *на окрузі* – 'на ущербі місяця' [3, 106-107].

Четверта, остання фаза Місяця представлена прикметниковими та іменниковими одиницями, утвореними від кореня *-стар-*: *старій* (Вст-Ігн, Пщ-Тх, Стр, Чпв-Уст, Клш, Мдв, Рсн, Лзн-Вшв, Млн, Мйс, РдУ-Крч, РжВ, Кхр, Дтк-Лпк, Япл, Брв, Глн) – 67%, *старей* (Чрв, Блк) – 4 %, *старен'к'ї* (Хрс) – 1,8%, *старік* (Прж, Рдн, Мрн, Чдл) – 7%, *стар'їк* (Бвс, Лтк, Мкл, Брст, Дрзд) – 9%, *стар'їчок* (Дрзд) – 1,8%, *старе дн'е* (Срд) – 1,8%. У цих номінаціях відображаються уявлення про «старіння» нічного світила. Поодинокі відзначені прийменниково-іменникові конструкції *на ісход'е* (Крс, Чбн), *на обил'* (РдУ) – 1,8%, безафіксний іменник *пад'* (Брв) – 1,8%, аналітична конструкція *остан':е дн'е сход'ат* (Мжр) – 1,8%, на позначення періоду атрибутивне словосполучення – *посл'едн'а чверт'* (РБ), *остан':а чверт'* (Рдв, Клш, РБ, Хрс, Крч), *гнила́ кварт'їра* (Рдв). Також на позначення форми Місяця вживається номінація *серп*, яку поліщуки використовують для називання й першої фази Місяця (молодика). Етимологічний словник фіксує лексему *старий* та споріднені слова в слов'янських мовах, ст.-слов. *starъ* від прасл. *starъ-jь* 'старий; давній' [5, 398; 14, 747]. У цьому ж значенні лексема функціонує в обряді та поза ним.

Поодинокі на позначення четвертої фази старого Місяця відзначаємо прийменниково-іменникові утворення *на убиль*, *на ісходє* та безафіксний іменник *падь*. Назву Місяця *падь* виводимо з дієслова *спадати*. Етимологічний словник подає лексему *спадь* [5, 365], пов'язану

зі *спадати* в значенні 'падати, слабнути, зникати', споріднене з дієсл. *пáсти*, від ст.-сл. *пастнн*, *падатнн*, прасл. *pasti* (**padti*) *padati*, споріднене з дав.-інд. *padate* у значенні 'падає, іде' [4, 310]. Саме в такому значенні 'Місяць у червертій фазі, коли він спадає, зменшується до форми серпа' лексема *падь* поширена у віруваннях поліщукув.

Після четвертої фази Місяця до наступної початкової першої фази (молодика) декілька днів у небі немає ніякого Місяця. Зрідка поліщуки дають назву таким дням *на мѣжах* (Кшн); *схóднийє дн'є* (Тх), *схóдн'їїє дн'ї* (Прж); *сх'ідний м'їс'ац'* (Дбв); *схóдний м'їс'ац'* (Мїс), *в'їдн'ец* (Вст, Пщ, Срк, Чбн, Блк, Рдв, Лзн, Слц, Хрс); *в'їднец'* (Мжр), *в'ед'ен'ец* (Тх), *черн'ец* (Чбн), *темн'ец* (Срк, Мжр). Про наявність періоду, у якому в небі відсутній Місяць, указують джерела й інших дослідників: словник «Славянские древности» подає такі лексичні варіанти номінації безмісячної ночі: рос. *безлуние*; укр. *перекрий*, *чернець*, поліс. *на меже*, *перемена*, *чернец*, *згибель місяця*, *пустые дни*; блр. *чэрнэць*, *поночная ноч*, серб. *празан месец* [11, 150]; польс. *puste dni*, *pustkowie dni*, *próznia księżycza*, *prózne dni*, *nie ma księżycza/miesiąca*, *bezksiężycowe noce*, *ciemnica*, *ciemne noce*, *zaciemniony księżyc*, *zmiana miesiąca*, *księżyc na zmianach/rozmianach* [17, 200-201].

Певна кількість слів є специфічно обрядовими номенами. Вони вживаються лише в сакральному значенні. Лексема *на мѣжах* у поліських віруваннях позначає 'період відсутності Місяця після четвертої фази та перед появою молодика'. Тлумачний словник подає праслов'янське слово **medjā* (*межа*) 'середина, границя' [3, 431]. Цю номінацію відносимо до суто обрядової.

Словосполучення *гнил'а кварт'іра* є специфічно обрядовою номінацією в місячному дискурсі. Поліщуки тлумачать так: *це другий перекр'ї*, який настає після *повного Місяця*. Керуючись поглядами науковців [12, 149], зауважимо, що *гнилий* – це місяць у певній фазі, що пов'язаний із гниттям, розкладанням, псуванням результатів праці, що виконувались у цей період. Поза обрядом номінація *гнил'а кварт'іра* не функціонує, тому є суто обрядовою.

Для номінації періодів (стадій), що проходить Місяць, у говірках Середнього Полісся зафіксовано номінативні одиниці – іменники у формі множини: *фáзи* (Жрб, Тх, Мдв, Дбв, Срн); *чвѣрт'ї* (Рдв, Клш, Лзн, Хрс, Птв); поодинокі *сóрти* (Прг); *квáдри* (Срк); *кватіри* (Крч), однини *квáрта* (Хрс); *кварт'іра* (Рдв), для номінації часового проміжку, що дорівнює одній фазі, відзначено хрононім *тіжден'* (Рдв, Лзн), *нед'ел'а* (Брст) та *п'їдс'ом* – 'сьомий день конкретної фази' (Брст), атрибутивні конструкції: *п'єриша чверт'* (Рдв, Клш, Птв), *пєрва чверт'* (Кхр), *друга чверт'* (Кшн, Птв, Кхр), *п'їна квáрта* (Хрс), *посл'едн'а чверт'* (РБ), *остáн':а чверт'* (Рдв, Клш, РБ, Хрс, Крч), *гнил'а кварт'іра* (Рдв).

Отже, назви Місяця можуть вступати в опозиції *молодїй-старїй*, *молод'їк-старїк*, *молодїчóк-старїчóк*, *в'їдн'ец-темн'ец*, *пєрва чверт'-посл'едн'а чвѣрт'*, *остáн':а чвѣрт'* тощо.

В уявленнях про денне небесне світило *Сонце* спробуємо виділити такі лексико-семантичні поля (ЛСП): назви світила, назви міфологічних персонажів та обрядових осіб, назви обрядових предметів, пов'язаних із Сонцем, назви ознак, назви дій, пов'язаних із цим об'єктом, назви стану атмосфери. Номінація денного небесного світила має менш розгалужену систему, ніж *Місяць*: загальна назва світила, номінація складових елементів *Сонця*.

Номінації денного небесного тіла репрезентовано фонетичними вірантами іменника з коренем *-сонц-(-сон'ц-)*: *сóнце* (Вст, Ігн, Тх-Чрв, Кшн-Уст, ЧВ, Мкл, Лзн-Хрс, Дбв-Млн, РДУ, Срн, Мшв, Брст-Дрзд) – 51%, *сón'це* (Гш, Жрб, Крс-Срк, Стр-Блк, Рдв, Бвс, Лтк, Клш, Мдв, Рсн, Срл, Мжр, Вшв, Мїс, Крч-Дтк, Яцк, Лпк) – 49%, *сóнечко* (н.п. Гш-Ігн, Пщ, Срк, Тх, Стр, Блк, Кшн, Мдв, Срл, Лзн, Вшв, Дбв, Млн, Рдн, Срн, РжВ, Кхр, Брст, Чдл, Брв, Дрзд) – 42%. Спорадично на території поліського ареалу зафіксовано лексичні варіанти: *св'їтіло* (Жрб, Рсн, Мжр, Дбв, РДУ), *кўл'а* (Жрб, Млн), *кружóк* (Яцк), *коловорót* (Срд), *св'єчка* (Брст), *бóже óко*, *всевид'ўшче óко* (Чдл), *дѣн:е осв'ешч'ен'їїє* (Яцк).

Слово *сонце* має індоєвропейське походження: рос. *сонце* білор. *сонца*, д-р. *сьальньце*, п. *slonce*, ч. *slunce*, слц. *slnce*, м. *сонце*, болг. *сьльньце* тощо. Як зазначено в тлумачному словнику, *сонце* – це 1) 'центральне небесне світило Сонячної системи, що має форму гігантської розжареної кулі, яка випромінює світло й тепло'; 2) 'відбиття, відображення чим-

небудь або у чомусь цього небесного світила'; 3) 'світло й тепло, що випромінюються цим світилом'; 4) 'про те (того), хто (що) є джерелом життя, втіхи, радості і т. ін. для когось'; 5) 'те, що освітлює шлях, той, хто веде за собою (у житті, боротьбі і т. ін.); провідна зоря; 6) 'центральна планета інших планетних систем'; 7) 'гімнастична вправа на турніку' [1, 1357]. За етнолінгвістичним словником, *сонце* – це 1) 'небесне світило, джерело денного світла, тепла та життя'; 2) 'в народних уявленнях протиставляється Місяцю, який асоціюється зі сферою смерті' [12, 101]. Семантика ритуальної лексеми *Сонце* в поліських віруваннях відрізняється від наведених вище значень: 1) 'небесне світило'; 2) 'Боже світило, що захищає людей від демонічних сил'; 3) у значенні 'персоніфікованої особи, що на релігійні свята по особливому сходиться: грає, купається, танцює'; 4) 'визначальник погоди на найближчий час'.

Водночас тут же представлено й семантику евфемізму *сонечко*: 1) 'пестливе до сонце'; 2) 'уживається як ласкаве звертання до дорогої, милої людини'; 3) 'невеликий жучок круглої або подовженої форми, що має червонувате або жовтувате з чорними цяточками забарвлення' [1, 1357]. Обрядове значення номена *сонечко* – 'пестливе називання небесного світила для його задобрення та вірою в його всемогутність і силу'.

Бачимо, що номінація *Сонця* має менш розгалужену парадигму назв, ніж номінація *Місяця*. Водночас відзначаємо спільні номінації для назви *Сонця* та *Місяця*: *св'ітіло, кружок (круг)*.

Виокремлюємо в уявленнях про *зорі* такі лексико-семантичні поля: назви світила, які, зі свого боку, розкладаються на систему СМГ (семантичні мікрогрупи): назва світила, власні назви зірок та сузір'їв, номінація певного розташування зірок, ЛСП назви обрядових прикмет по зорях, ЛСП назви обрядових осіб (спостерігачів за зорями), ЛСП назви ознак по зорях, ЛСП назви дій, зв'язаних з цим об'єктом, представлена такими СМГ: динаміка руху зірки (зірок), динаміка світіння зірок, обрядові дії спостерігачів за зорями, ЛСП темпоральні номінації, ЛСП хронотопи, ЛСП кількісні номінації тощо.

Номінації небесного тіла репрезентовані фонетичними варіантами іменника з коренем *-зор'-*: *зор'а* (Ігн, Тх, Прж-Блк, Уст, Мкл-Срд, Обл, Мйс-Срн, Кхр-Дтк) – 31%, *зор'ка* (Крс, Кшн, Рдв-Бвс, Клш) – 11%, *зор'ан'ица* (Птп, Тх) – 4%, *зор'а-зор'ан'ица* (Тх) – 1,8%; у множині *зор'і* (Вст-Жрб, Крс, Птп-Тх, Чрв, Прж-Кшн, Рдв, Бвс, ЧВ-Мдв, Срд, Лзн, Слц, Вшв, Дбв, Млн, Рдн, Крч, Мрн, Брст-Чдл, Глн, Дрзд) – 58%, *зор'і-зорн'ици* (Крс) – 1,8%. Із коренем *-зор-*: *зорá* (ЧВ, Срд, РБ, Слц, Вшв, Обл, Млн, Рдн, Срн, Яцк-Чдл, Глн, Дрзд) – 29%, *зорн'ица* (Тх, Чрв, Брв) – 5%, *зорка* (Чрв, Блк, Лтк, Мшв, Брст) – 9%, демінутиви *зорочка* (Гш, Мдв, Лпк, Дрзд) – 7%, *зорочка-зорн'ица* (Чрв) – 1,8%; у множині *зорк'і* (Крс, Кшн, Слц, Мшв) – 7%, похідні з демінутивними суфіксами *зорн'ички* (Гш), *зорн'ата* (Гш), *зорочки* (Дрзд) – по 1,8%, у род. відм. *зорочок* (Гш, Птп) – 4%, *зорок* (Лтк, Лзн, Слц) – 5%, *зор* (Гш, Тх, Рдв); *зорей* (Яцк) – 1,8%, у місц. відмінку: *по зорах* (Срк, Блк, ЧВ, РБ, Хрс, Обл, Млн, Мшв-Брв) – 25%. Також фіксовано лексеми із коренем *-з'ір-(-з'ер-)*: *з'ірка* (Вст, Жрб, Ігн, Птп, Чрв, Стр, Чпв-Кшн, Рдв-Бвс, ЧВ-Мдв, Рсн, Срд, РБ, Хрс, Вшв-Птв, Мйс, РдУ, Кхр, Мрн, Яцк, Чдл, Дрзд) – 54%, *з'ірочка* (Ігн, Стр, Дтк, Лпк, Брст, Япл) – 11%, *з'єрка* (Птп, Блк, Мжр) – 5%; у множині *з'ірки* (Жрб, Прж, Рдв, Рсн, Лзн, Вшв, Мйс, Япл, Глн) – 16%, *з'ірк'і* (Чпв), *з'ірк'і* (Птв, Рдн, РдУ, Дтк, Яцк, Брст, Дрзд) – 13%, демінутиви *з'ірочк'і* (Ігн, Чбн, Стр, Чпв, Прг, Лтк, Дбв, Млн, Кхр, Мрн, Яцк, Лпк, Брст) – 24%, *з'ірочк'і* (Брст), у род. відм. *з'іро́к* (Вст, Птп, Срк, Чбн, Стр, Чпв, Уст, Мдв, Мкл, Лзн, Дбв, Мйс, Срн, РжВ-Япл) – 40%, *з'ірок* (Рдв), *з'ір* (Мжр) та з коренем *-зв'езд-(-зв'озд-)*: *зв'ездá* (Ігн), *зв'озди* (Яцк). Спорадично фіксуємо варіант *план'єти* (Птп), *кусок метеориту* (Чпв), назву *дол'єніца*, *дол'аніц'а* (н.п. 3), яка вказує на зв'язок зірки з долею людини у віруваннях.

У сучасній українській мові лексема *зоря* поширена з такими значеннями: 1) 'те саме, що зірка'; 2) 'яскраве освітлення горизонту перед сходом і після заходу сонця'; 3) 'початок, зародження чого-небудь'; 4) 'ранковий або вечірній військовий сигнал, який виконується на барабани, горні чи труби'; 5) 'те саме, що метеор' [1, 477], а лексема *зірниця* відзначена із семантикою: 1) 'те саме, що зірка // *ранкова або вечірня зірка*'; 2) 'яскраве освітлення

горизонту перед сходом і після заходу сонця'; 3) 'короткий світловий спалах без грому на обрії уночі або ввечері – відблиск далекої грози; блискавиця' [1, 460]. Лексема *зірка* функціонує із семантикою 1) 'самосвітне небесне тіло, що являє собою скупчення розжарених газів'; 2) 'про дуже видатну, прославлену людину'; 3) 'геометрична фігура з гострокінцевими, п'ятьма виступами по колу; предмет такої форми'; 4) 'світла пляма на лобі у тварин'; 5) 'садова рослина, суцвіття якої має квітки з п'ятьма пелюстками' [1, 460]. Семантика ритуальної лексеми *зоря* (*зірка*) в поліських віруваннях дещо відрізняється від наведених вище значень: 1) 'небесне нічне світило'; 2) 'небесний об'єкт, який використовують при ворожіннях, орієнтації на місцевості'; 3) у значенні 'персоніфікований об'єкт, що співвідноситься з долею людини, особливо в момент її народження та смерті'; 4) 'визначальник погоди на короткочасний та тривалий періоди'.

Слово *зоря* походить від 'заграва', псл. *zarja, zorja* споріднене з лит. *žarijā* 'жаринка', *žarijos* 'жар', *žarà* 'заграва, саяво', *žėreti* 'блищати', *žėrioti* 'тліти, світитися', індоєвр. **g'her-*, **g'herə-*, **g'hrē-* 'сяяти', укр. *здріму, зриму* [2, 278]. Сема *звізда* засвідчена в багатьох слов'янських мовах, наприклад, пол. *gwiazda*, чеськ. *hvězda*, хорв. *zvijezda*, рос. і болг. *звезда*, словен. *zvezda*, походить від прасл. **gvězda* [2, 250].

Висновки та перспективи дослідження. Поліські назви Місяця, Сонця та зірок як небесних світил представлені парадигмою фонетичних та лексичних варіантів, що свідчить про їх давність (належать до індоєвропейського шару лексики). Дещо більшу варіативність, представлену, крім фонетичних, словотвірними варіантами, виявляють середньополіські назви фаз Місяця, порівняно з назвами інших світил (Сонце, зірка). У ласкавих пестливих звертаннях до небесних світил, більшість яких стосується Місяця (*м'єс'ацу крál'у; с'єрп'ічок, молодічен'ку крásній панічен'ку, молодічен'ку, червоній панічен'ку, м'іс'ац'у кн'аз'у, госпóдн'є св'ітіло; молод'ік молодн'ічóк бóжжі помочн'ічóк, сóнечко, Бóже óко* (про Сонце), *зóрочка-зорн'іца, зорн'ічки*) відображено повагу до цих персоніфікованих об'єктів, що зберігають залишки давнього культу небесних світил. Представлені варіанти середньополіських назв небесних світил засвідчують збереження давніх вірувань про небесні світила. Зібраний матеріал лише частково відображає знання про одну зі сторін давньої історії людства, тому системне вивчення таких вірувань у сучасному мовознавстві досі залишається актуальним.

СПИСОК ОБСТЕЖЕНИХ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТИВ ТА ЇХ СКОРОЧЕНЬ:

Вст – Виступовичі Овруцького р-ну Житомирської області; Гш – Гошів Овруцького р-ну; Жрб – Журба (Невгоди) Овруцького р-ну; Ігн – Ігнатпіль Овруцького р-ну; Крс – Красилюк Овруцького р-ну; Пщ – Пішаниця Овруцького р-ну; Птп – Потаповичі Овруцького р-ну; Срк – Сорокопені Овруцького р-ну; Тх – Тхорин Овруцького р-ну; Чбн – Чабан Овруцького р-ну; Чрв – Черевки Овруцького р-ну; Стр – Стирти Черняхівського р-ну; Прж – с. Пиріжки Малинського р-ну; Чпв – Чоповичі Малинського р-ну; Блк – Білокоровичі Олевського р-ну; Кшн – Кишин Олевського р-ну; Прг – Перга Олевського р-ну; Рдв – Радовель Олевського р-ну; Уст – Устинівка Олевського р-н; Бвс – Бовсуни Лугинського р-н; Лтк – Литкі Лугинського р-н; ЧВ – Червона Волока Лугинського р-н; Клш – Куліші Ємільчинського р-ну; Мдв – Медведове Ємільчинського р-ну; Мкл – Миколаївка Ємільчинського р-ну; Рсн – Рясне Ємільчинського р-ну; Срд – Середи Ємільчинського р-ну; Лзн – Лозниця Народицького р-ну; РБ – Рудня Базарська Народицького р-ну; Слц – Селець Народицького р-ну; Хрс – Христинівка Народицького р-ну; Мжр – Межирічка Радомишльського р-н; Вшв – Вишевичі Радомишльського р-ну; Дбв – Дубовик Радомишльського р-ну; Обл – Обліткі Радомишльського р-н; Птв – Потіївка Радомишльського р-н; Млн – Мелені Коростенського р-н; Мйс – Мойсіївка Коростенського р-ну; Рдн – Рудня Коростенського р-н; РдУ – Рудня Ушомирська Коростенського р-н; Срн – Сарновичі Коростенського р-ну; Крч – Курчиця Новоград-Волинського р-н; РжВ – Рижани Володарськ-Волинського р-н (зараз Хорошівського р-ну); Кхр – Кухарі Іванківського р-н Київської області; Мрн – Мар'янівка Поліського р-н; Дтк – Дитятків Чернобильського р-ну; Мшв – Машеве Чернобильського р-ну (зараз переселене в с. Лукаші Барашівського р-ну); Яцк – Яцковичі Березнівського району Рівненської області; Лпк – Липки Гоцанського району; Брст – Берестя Дубровицького району; Япл – Яполоть Костопільського району; Чдл – Чудель Сарненського району; Брв – Борове Рокитнянського району; Глн – Глинне Рокитнянського району; Дрзд – Дроздинь Рокитнянського району.

ЛІТЕРАТУРА

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел. Київ:Перун, 2009. 1736 с.

2. Етимологічний словник української мови: у 7 томах / За ред. О.С. Мельничука. Київ: Наукова думка, 1985. Т. 2. 569 с.
3. Етимологічний словник української мови: у 7 томах / За ред. О.С. Мельничука. Київ: Наукова думка, 1989. Т. 3. 549 с.
4. Етимологічний словник української мови: у 7 томах / За ред. О.С. Мельничука. Київ: Наукова думка, 2004. Т. 4. 652 с.
5. Етимологічний словник української мови: у 7 томах / За ред. О.С. Мельничука. Київ: Наукова думка, 2006. Т. 5. 704 с.
6. Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури. Словник-довідник. Київ: Довіра. 703 с.
7. Карпенко Юрій. Назви зоряного неба. *Українське небо 2. Студії над історією астрономії в Україні: збірник наукових праць* / за заг. ред. О. Петрука. Львів: Інститут прикладних проблем механіки і математики ім. Я.С. Підстригача НАН України, 2016. С. 88-156. URL: http://www.iapmm.lviv.ua/12/ukr_sky/ukr_sky-2/ (дата звернення: 03.09.2019).
8. Кононенко В.І. Символи української мови. Івано-Франківськ: Плай, 1996. 272 с.
9. Прокопович Л.С., Луца М.В. Мовно-естетична репрезентація назв небесних світил: сонце, місяць, зорі в сучасному поетичному дискурсі. *Молодий вчений..№ 4.3 (44.3)*, квітень. 2017. С. 216-219. URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2017/4.3/52.pdf> (дата звернення: 20.11.2019).
10. Славянские древности. Этнолингвистический словарь / Под общей ред. Н.И. Толстого. Москва: Международные отношения, 1999. Т. 2. Д-Крошки. 697 с
11. Славянские древности. Этнолингвистический словарь / Под общей ред. Н.И. Толстого. М.: Международные отношения, 2004. Т. 3. Круг–Пререпелка. 704 с.
12. Славянские древности. Этнолингвистический словарь / Под общей ред. Н.И. Толстого. М.: Международные отношения, 2012. Т. 5. Сказка-Ящерица. 736 с.
13. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: в 4-х т. / Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. М.: Прогрес, 1986 - 1987. Т. 2. 672 с.
14. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: в 4-х т.: / Пер. с нем. 2-е изд. М.: Прогресс, 1987. Т. 3. 832 с.
15. Федорович Надія. Українська народна астрономія. *Українське небо. Студії над історією астрономії в Україні: збірник наукових праць* / за заг. ред. О. Петрука. Львів: Інститут прикладних проблем механіки і математики ім. Я.С. Підстригача НАН України, 2014. С. 88-156. URL: http://www.iapmm.lviv.ua/12/ukr_sky/ukr_sky-1 (дата звернення: 03.11.2019).
16. Чеха О.В. Новогреческая лексика народной астрономии в сопоставлении с балканославянской: луна и лунное время (этнолингвистический аспект): автореф. дис... канд. філол. наук. спец.: 10.02.10 – сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание. Москва, 2009. 24 с.
17. Słownik stereotypów i symboli ludowych / Koncepcja całości i redakcja J. Bartmiński. T. 1. Z. 1. Niebo. Światła niebieskie. Ogen. Kamienie. Lublin, 1996. 439 s.

REFERENCES

1. Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainkoï movy / Uklad. i hol. red. V.T. Busel. Kyiv:Perun, 2009. 1736 s.
2. Etymolohichni slovnyk ukrainkoï movy: u 7 tomakh / Za red. O.S. Melnychuka. Kyiv: Naukova dumka, 1985. T. 2. 569 s.
3. Etymolohichni slovnyk ukrainkoï movy: u 7 tomakh / Za red. O.S. Melnychuka. Kyiv: Naukova dumka, 1989. T. 3. 549 s.
4. Etymolohichni slovnyk ukrainkoï movy: u 7 tomakh / Za red. O.S. Melnychuka. Kyiv: Naukova dumka, 2004. T. 4. 652 s.
5. Etymolohichni slovnyk ukrainkoï movy: u 7 tomakh / Za red. O.S. Melnychuka. Kyiv: Naukova dumka, 2006. T. 5. 704 s.
6. Zhaivoronok V.V. Znaky ukrainkoï etnokultury. Slovnyk-dovidnyk. Kyiv: Dovira. 703 s.
7. Karpenko Yurii. Nazvy zorianoho neba. Ukrainske nebo 2. Studii nad istoriieiu astronomii v Ukraini: zbirnyk naukovykh prats / za zah. red. O. Petruka. Lviv: Instytut prykladnykh problem mekhaniky i matematyky im. Ya.S. Pidstryhacha NAN Ukrainy, 2016. S. 88-156. URL: http://www.iapmm.lviv.ua/12/ukr_sky/ukr_sky-2/ (data zvernennia: 03.09.2019).
8. Kononenko V.I. Symvoly ukrainkoï movy. Ivano-Frankivsk: Plai, 1996. 272 s.
9. Prokopovych L.S., Lutsa M.V. Movno-estetychna reprezentatsiia nazv nebesnykh svityl: sontse, misiats, zori v suchasnomu poetychnomu dyskursi. Molodyi vchenyi. № 4.3 (44.3), kviten. 2017. S. 216-219. URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2017/4.3/52.pdf> (data zvernennia: 20.11.2019).
10. Slavyanskije drevnosti. Jetnolingvisticheskij slovar' / Pod obshhej red. N.I. Tolstogo. Moskva: Mezhdunarodnye otnoshenija, 1999. T. 2. D-Kroshki. 697 s.
11. Slavyanskije drevnosti. Jetnolingvisticheskij slovar' / Pod obshhej red. N.I. Tolstogo. Moskva: Mezhdunarodnye otnoshenija, 2004. T. 3. Krug–Prerepelka. 704 s.
12. Slavyanskije drevnosti. Jetnolingvisticheskij slovar' / Pod obshhej red. N.I. Tolstogo. Moskva: Mezhdunarodnye otnoshenija, 2012. T. 5. Skazka-Iashcherytsa. 736 s.

13. Fasmer M. *Jetimologičeskij slovar' russkogo jazyka: v 4-h t. / Per. s nem. i dop.* O. N. Trubacheva. M.: Progres, 1986 - 1987. T 2. 672 s.
14. Fasmer M. *Jetimologičeskij slovar' russkogo jazyka: v 4-h t.: / Per. s nem.* 2-e izd. M.: Progress, 1987. T. 3. 832 s.
15. Fedorovyč Nadiia. *Ukrainska narodna astronomiia. Ukrainske nebo. Studii nad istoriieiu astronomii v Ukraini: zbirnyk naukovykh prats / za zah. red. O. Petruka.* Lviv: Instytut prykladnykh problem mekhaniky i matematyky im. Ya.S. Pidstryhacha NAN Ukrainy, 2014. S. 88-156. URL: http://www.iapmm.lviv.ua/12/ukr_sky/ukr_sky-1/ (data zvernennia: 03.11.2019).
16. Cheha O.V. *Novogrecheskaja leksika narodnoj astronomii v sopostavlennii s balkanoslavjanskoi: luna i lunnoe vremja (jetnolingvističeskij aspekt): avtoref. dis... kand. filol. nauk. spec.: 10.02.10 – sravnitel'no-istoričeskoe, tipologičeskoe i sopostavitel'noe jazykoznanie.* Moskva, 2009. 24 s.
17. *Slovník stereotypů i symbolů lidových / Koncepce čalosti i redakce J. Bartmínskí. T. 1. Z. 1. Niebo. Światła niebieskie.* Ogen. Kamienie. Lublin, 1996. 439 s.

Plechko A.

SEMANTOLOGY OF THE CELESTRIAL BODIES NAMES IN THE DIALECTS OF MIDDLE POLISSIA

The paper gives some lexicographical analysis of the celestial bodies names: the Moon, the Sun and the stars in their middle Polissian variants, as well as highlights the researchers' views on the data from the lexicographical sources on the given topic. The research topicality is due to the fact that lexical-semantic group «The Names of the Celestial Bodies» in middle Polissian dialects has not been elucidated enough by the researchers yet. The paper compares the lexical items functioning-names of the celestial bodies – in dictionaries and in modern beliefs of Polissia population, analyzes the composition as well as the semantic structure of lexical items which belong to the lexical-semantic field «Celestial Body names».

The methods of field material collection and the descriptive method within which were used the methods of lexical-and-semantic analysis of the lexical items under inquiry, practices of statistical and languageographical methods which made it possible to determine the quantitative ratio and the territorial spreading of the names under inquiry, were used to perform the tasks.

The Polissian names of the Moon, the Sun and the stars as celestial bodies are represented by the paradigm of phonetic and lexical variants, that testifies to their antiquity (belong to Indo-European layer of vocabulary). Somewhat broader variation, represented except phonetic by word-forming variants, reveal middle Polissian names of the Moon's phases as compared to the names of other celestial bodies (the Sun, a star). In tender and sweet appeals to celestial bodies, most of which concern the Moon, is shown the respect to these personified objects which reflect the remainder of the ancient cult to celestial bodies. The represented variants of middle Polissian names of the celestial bodies testify to preserving Polissia population's ancient beliefs concerning the celestial bodies.

Key words: lexical-semantic field, celestial bodies, the Moon, the Moon's phases, the Sun, stars, middle Polissian dialects, Polissian beliefs.